दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

वर्ग

बी.ए. तृतीय वर्ष सत्र पाचवे

मराठी विभाग

प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य

(मेजर)

विषय कोर्स कोड -HMARCT 1302

प्रा. डॉ. अर्चना अनिल गंगावणे

फलश्रुती (Cos)

१.प्रबोधन साहित्याच्या स्वरूपाची ओळख होईल

२ .प्रबोधन साहित्य परंपरा आणि जनजागृती याचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजेल .

३ .विविध साहित्य स्वरूपातून प्रकट होणाऱ्याप्रबोधनाचे स्वरूप विद्यार्थ्यांना कळेल .

४.मराठी साहित्यातील प्रबोधन साहित्य चे महत्व विद्यार्थ्यांना कळेल .

५.विद्यार्थ्यांमध्ये प्रबोधन साहित्याची रुची निर्माण होईल .

अभ्यासक्रम

Paper Code : HMARCT 1302 (4 Cr)

प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य

Module No.	Unit No.	Topic	Hrs. Required to cover the context (1 Hr. = 60 Min.)
१)		**प्रबोधनात्मक साहित्य**	12
	१.१	संकल्पना	
	१.२	प्रबोधनात्मक साहित्याच्या प्रेरणा	
	१.३	प्रबोधनात्मक साहित्याचे स्वरूपविशेष	
	१.४	प्रबोधनात्मक साहित्य आणि जनजागृती	
२)		**प्रबोधनपर साहित्य**	16
	२.१	हंटर कमिशन निवेदन -महात्मा फुले	
	२.२	श्रद्धा -अंधश्रद्धा- डॉ .नरेंद्र दाभोळकर	
	२.३	शिवाजी कोण होता? (संपा) कॉ. गोविंद पानसरे	
	२.४	शंभर कोटी मेंदू- डॉ. आ.ह. साळुंके	
३)		**प्रबोधनात्मक निबंध**	12
	३.१	स्त्री -पुरुष तुलना- (संपा) ताराबाई शिंदे	
	३.२	आमचे दोष आम्हाला कधी दिसू लागतील?-गो. ग. आगरकर	
	३.३	गोपालन हवे गोपूजन नव्हे- वि. दा सावरकर	
४)		**प्रबोधनात्मक भाषणे**	08
	४.१	शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे -राजर्षी शाहू महाराज	
	४.२	माझे तीन गुरू - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	
५)		**प्रबोधनात्मक कीर्तन, अग्रलेख व चरित्र**	12
	५.१	संत गाडगेबाबांचे कीर्तन (संपादन)	
	५.२	शिवाजी महाराजांचे चरित्र (संपा.) - कृ.अ. केळुसकर	
	५.३	अम्माचे अश्रू - साने गुरुजी	
		Total	**60**

प्रकरण पहिले

प्रबोधनात्मक साहित्याची संकल्पना :-

प्रबोधन पर साहित्य म्हणजे असं साहित्य जे समाजात नवीन विचार जागृती आणि सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लिहिले जाते हे साहित्य लोकांना रुढीवादी विचार आणि अंधश्रद्धा सोडून सत्य आणि तर्कशुद्ध विचार करायला प्रवृत्त करते समाजामध्ये अंधश्रद्धा रुढी परंपरा व अन्यायकारक भेदभावाचे निर्मूलन करणे विवेक मानवता समानता रुजवणारे साहित्य म्हणजे प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य या साहित्यामधूनच मुख्यत्वे सुधारणावाद तर्कशुद्ध विचार आणि समाज जागृती या मुद्द्यांचा समावेश असतो.

१ **जागृती :-**लोकांमध्ये अन्याय आणि समाजातील वाईट गोष्टी विरुद्ध लढण्याची क्षमता निर्माण करणे.

२. **सुधारणा :**-समाजामध्ये चांगले बदल घडवून आणणे यामुळे लोकांच्या जीवनात सुधारणा होते .

3. **नवीन विचार:-** जुने रोड वादी अत्यंत कुर विचारधारा सोडून नवीन सुधारित परिवर्तनवादी विचारांना मान्यता देणे जेणेकरून समाजामध्ये राहणाऱ्या मानवाची जीवन सुखमय होते.

प्रबोधनपर साहित्याची वैशिष्ट्ये:-

१.प्रबोधन वर साहित्य लोकांना विचार प्रश्न विचारणारे आणि सत्य शोधायला प्रेरित करतात समाजातील वाईट गोष्टींना चालीरीतींना आणि अंधश्रद्धांवर टीका करणारे स्त्री पुरुष समानता शिक्षण आणि सामाजिक न्यायावर भर देता.

२.माणुसकी आणि प्रेमळ स्वभाव वाढवण्याचा संदेश देते .

३.विवेक आणि बुद्धिनिष्ठ धार्मिक आणि सामाजिक आंधळेपणावर टीका करून प्रत्येक गोष्ट तारकांच्या कसोटीवर तपासण्यास प्राधान्य देते.

4. मानवतावाद जात धर्म लिंग भेद विसरून सर्व मानवांना समान व आधाराची वागणूक मिळायला हवी या भूमिकेचा तिरस्कार करते.

प्रबोधनात्मक साहित्याच्या प्रेरणा :-

समाजसुधारणा मानवी मूल्य आणि परिवर्तित हे साहित्य जुन्या आणि जाचक रूढी परंपरांना विरोध करण्यासाठी तसेच समाजात समानता बंधुता विवेक बुद्धी रुजवण्यासाठी केले जाते.

भारतीय समाजामध्ये जातिभेद अस्पृश्यता बालविवाह सती प्रथा स्त्रियांची मानसिक छळ आणि अनिष्ट रूढी परंपरा या वाईट प्रथांना विरोध करून समाजामध्ये समानता अन्याय प्रस्थापित करून समाज प्रबोधन केले जाते हेच याच वैशिष्ट्य म्हणजे सामाजिक सुधारणा.

3.अज्ञान हे समाजाच्या विकासात मोठा अडथळा आहे समाज सर्व धर्मामध्ये मोठ्या मोठ्या गैरप्रकाराला मान्यता दिली जाते समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करून समानता ज्ञान प्रसारित करून शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन केले जाते.

कोणतीही गोष्ट अंधविश्वास स्वीकारणे ऐवजी तर्क विचार आणि अनुभव यांच्या आधारे स्वीकारावी हा संदेश प्रबोधन साहित्य देते त्यामुळे तर्कवादी दृष्टिकोन विकसित करण्याची प्रेरणा प्रबोधन साहित्य देते.

जात धर्म पंथ भाषा किंवा लिंग याच्या आधारावर होणारा भेदभाव दूर करून सर्वांना समान अधिकार मिळावा ही प्रबोधनात्मक साहित्याची मूलभूत प्रेरणा आहे हीच झाली सामाजिक समता.

मानव हा सर्वश्रेष्ठ पाणी प्राणी आहे प्रत्येक व्यक्तीला सन्मान मान स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळाला पाहिजे या मानवतावादी विचारांचा प्रसार प्रबोधन साहित्य करते.

देशप्रेम स्वातंत्र्य लोकशाही संविधानिक मूल्य आणि नागरिक म्हणून कर्तव्याची जाणीव निर्माण करण्यासाठी ही प्रबोधना साहित्य महत्त्वाची भूमिका बजावते.

गरिबी शोषण अन्यायाविषयी जागृती करून स्वालंबन आत्मविश्वास वाढवण्याची प्रेरणा साहित्यामध्ये दिसते ही झाली आर्थिक आणि सामाजिक उन्नती.

लोक जागृती लोकजागृती मध्ये सामान्य माणसाला त्याचे हक्क कर्तव्य आणि सामाजिक जबाबदारी समाजाकडून जागृती केली जाते त्याला जागरूक नागरिक म्हणून ही देखील महत्त्वाची प्रेरणा आहे.

निष्कर्ष :-प्रबोधनात्मक साहित्य हे केवळ मनोरंजनासाठी नसून समाज परिवर्तनाच्या प्रभावी साधन आहे शिक्षण विवेक वैज्ञानिक दृष्टिकोन समानता श्री सक्षमीकरण मानवतावाद आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांचा प्रसार करून समाज अधिक प्रगत न्याय आणि सुसंस्कृत बनवत हा त्यामागील मुख्य प्रेरणा आहे.

प्रबोधनात्मक साहित्याचे स्वरूप :-

प्रस्तावना :-साहित्य हे समाजातले अज्ञान अंधश्रद्धा विश्वमता कृषण अन्याय कालबाह्य परंपरा विरुद्ध आवाज उचलणारे साहित्य या साहित्याचा केंद्रबिंदू मानवाचा सर्वांगीण विकास समाज परिवर्तन आहे.

स्वरूप पुढील प्रमाणे :-

१.परिवर्तनवादी स्वरूप :-प्रबोधनात्मक साहित्य हे समाजातील विद्यमान परिस्थितीतच केवळ वर्णन करीत नाही तर तिचे चिकित्सक परीक्षण करून समाज परिवर्तनाची दिशा दाखवत समाजामध्ये समानता स्वातंत्र्य न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते.

२.**विवेकनिष्ठ स्वरूप :-**विवेकनिष्ठ या साहित्याचा पाया विवेक तर्क आणि बुद्धी प्रमाणे हा आहे अंधश्रद्धा कर्मकांड रुढी आणि परंपरांचा आंधळा स्वीकार न करता त्याची तर्क शुद्ध चिकित्सा केली जाते .

३.**समाजसुधारणा स्वरूप :-**समाज सुधारण्याचे प्रभावी साधन आहे स्त्री शिक्षण विधवा पुनर्विवाह अस्पृश्यता निर्मूलन शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक समता यासारख्या सुधारणांचा पुरस्कार करणे.

४.**मानवतावादी स्वरूप :-**प्रत्येक व्यक्ती हा समान आहे आणि या साहित्याचा गाभा आहे जात धर्म लिंगभाषा किंवा आर्थिक स्थिती यापेक्षा माणूस महत्त्वाचा आहे ही भूमिका मांडते ते मानवतावादी स्वरूप.

५.**वैज्ञानिक दृष्टिकोन :-**विचारसरणीमध्ये प्रश्न विचारण्याची वृत्ती पुराव्यावर आधारित निष्कर्ष चिकित्सक दृष्टी विकसित करण्यासाठी हे साहित्य प्रेरणा देते .

६ .लोकशिक्षणात्मक स्वरूप :-प्रबोधनात्मक साहित्य सामान्य जनतेला शिक्षित करण्याचे कार्य करत समाजातील सर्व घटकांपर्यंत ज्ञान पसरवून जागरूक नागरिक घडवून हे त्याचे उद्दिष्ट असतं .

७ .वास्तववादी स्वरूप :-काल्पनिक जग निर्माण करण्याऐवजी समाजातील वास्तव समस्या संघर्ष विषमता मानवी जीवनातील सत्य स्थितीचा चित्रण केलं जातं .

८.ध्येयवादी स्वरूप -या साहित्यामागे विशिष्ट सामाजिक ध्येय असते समता बंधुता न्याय विवेकशील आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण करून हे साहित्य त्यांचं अंतिम लक्ष असते .

९.प्रेरणादायी स्वरूप :-हे साहित्य वाचकाला विचार करण्यास प्रश्न विचारण्यास अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्यास आणि सामाजिक परिवर्तनात प्रेरित करते प्रबोधनात्मक साहित्य सामाजिक माणसाच्या जीवनाशी जोडले जातात समस्या आशा आकांक्षा संघर्ष यांना अभिव्यक्ती केले जाते .

१०.मूल्य केंद्रित स्वरूप ; मूल्य केंद्रित स्वरूप समता बंधुता न्याय लोकशाही मानवता आणि नैतिकता यासारख्या मुलांचं हे साहित्य स्वीकार करतो .प्रबोधनाचे साहित्य सामाजिक धार्मिक शैक्षणिक सांस्कृतिक राजकीय आर्थिक अशा विविध क्षेत्रांमध्ये प्रश्नांचा विचार हे साहित्य व्यक्त करते त्यामुळे त्याचा आशय हा व्यापक असतो .

प्रबोधनात्मक साहित्य आणि जनजागृती :-प्रबोधन म्हणजे ज्ञानाचा प्रसार करणे होय योग्य विचार विवेक जागरूक करणे. समाजामध्ये जागरूकता पसरवणे जनजागृती म्हणजे काय तर समाजामध्ये लोकांमधील समाजातील जनतेमध्ये एखाद्या विषयाबद्दल जबाबदारी आणि योग्य दृष्टिकोन हा निर्माण करणे जनजागृतीमुळे लोक आपल्या हक्काबरोबर कर्तव्याची जाणीव ठेवतात प्रबोधनाच्या साहित्य हे जनजागृती चे प्रभावी माध्यम आहे जनजागृती संस्कृतीचे माध्यम आहे .

संबंध :प्रबोधन साहित्य विचारते विचारातून जागृती निर्माण होते जनजागृतीमुळे सामाजिक परिवर्तन हा धडा लोकशाही समता आणि मानवतेचे मूळ दृढ होतात .

प्रबोधन साहित्याची भूमिका :-साहित्य लोकांमध्ये विचार करण्याची सवय लावते. अंधार लोकांना प्रश्न विचारण्याची वृत्ती वाढ होते. विवेकशील नागरिक तयार होतो आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होतो .

सामाजिक जागृती :-समाजातील अन्याय विषमता याबद्दल आवाज उठवणे जातीय भेदभाव निर्माण करणे अस्पृश्य लढा समानतेची जाणीव निर्माण करते सामाजिक सखोलता वाढवते .

स्त्री जागृती :-स्त्रियांना शिक्षण स्वातंत्र्य आणि समान वागणूक मिळवून देण्याचा संदेश देते बालविवाह विरुद्ध विधवा पुनर्विवाह समर्थन करते स्त्री शिक्षणाचा प्रसार स्त्री सक्षमीकरण होते .

शैक्षणिक जागृती :-शिक्षणाशिवाय समाजाचा विकास हा अशक्य आहे हा विचार प्रबोधन साहित्यातून वाढतो यामुळे साक्षरता वाढते हा या विचारामुळे समाज साक्षर होते मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळते .

राजकीय जागृती :-राजकीय जागृती समाजामध्ये व्हायला हवी आपल्या देशामध्ये मतदानाची खूप महत्त्व आहे हे महत्त्व जनतेला समजते संविधानाचे जाणीव अधिकार कर्तव्य आणि भ्रष्टाचार ही भूमिका समजते .

आर्थिक जागृती :-लोकांना आर्थिक स्वावलंबन महत्व पटवून देते बचतीचे महत्त्व स्वालंबन उद्योगशीलता सहकार चळवळ अशा प्रकारची जागृती होते .

आरोग्य विषयक जागृती :-स्वच्छता पोषण व्यसनमुक्ती योगा आरोग्यदायी जीवनशैली आणि संसर्गजन्य रोगांपासून जागृती .

पर्यावरण जागृती :-आजच्या काळात पर्यावरण संरक्षण हा प्रबोधनात्मक साहित्याचा महत्त्वाचा विषय बनला आहे यामुळे जलसंवर्धन प्लास्टिक मुक्ती वृक्षारोपण प्रदूषण नियंत्रण करणे होय .

2. प्रबोधनपर साहित्य

२.१ हंटर कमिशन निवेदन - महात्मा फुले

प्रबोधनात्मक साहित्याचा महत्त्वाचा दस्ताऐवज.

प्रस्तावना :-ज्योतीराव गोविंदराव फुले हे भारतातील महान समाज सुधारक शिक्षक सत्यशोधक विचारवंत होते त्यांनी समाजातील अज्ञान जातीभेद अस्पृश्यता स्त्री दास्य आणि अन्याय याविरुद्ध आयुष्यभर संघर्ष केला महात्मा फुलेंचा ठाम विश्वास होता की शिक्षण हेच समाज परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे इसवी सन 1882 मध्ये ब्रिटिश सरकारने भारतातील शिक्षण व्यवस्थेतील विल्यम हंटर कमिशन नेमले या आयोगात महात्मा फुले यांनी आपले ऐतिहासिक निवेदन सादरी केले हे

निवेदन केवळ शिक्षण विषयक असून सामाजिक न्याय समता आणि शिक्षणाचा जाहीरनामा समजला जातो हंटर कमिशन म्हणजे काय स्थापना एकूण 1882 यांचे अध्यक्ष सर विल्यम हंटर .उद्देश भारतातील प्राथमिक माध्यमिक शिक्षणाची स्थिती तपासणी शिक्षणाच्या विकासासाठी सरकारला सूचना करणे, शिक्षण सर्व सामान्य पर्यंत कसे पोहोचावे याचा विचार करणे.

19 ऑक्टोबर 1980 हंटर कमिशन भारतातील शिक्षण विषयक पाहणी करण्यासाठी भारतात आले अमेरिका आणि इंग्लंड सारख्या देशात सुद्धा 1882 पूर्वी प्राथमिक मोफत आणि सक्तीचे नव्हतं केवळ श्रीमंत उद्योगपती आणि पैसेवाल्याच्या मुलांना प्राथमिक महाविद्यालयीन शिक्षण मिळत 1882 मध्ये इंग्लंड मध्ये प्राथमिक शिक्षण सर्व घटकांसाठी मोफत झाले त्यावेळी भारतामध्ये इंग्रजांचे सरकार होते भारतामध्ये सुद्धा शिक्षण विषयक अहवाल घेणे शिक्षणा संदर्भात धोरण ठरवण्यासाठी इंग्रज सरकारने हंटर सारख्या अध्यक्षतेखाली हंटर कमिशन भारतात पाठवले या कमिशनचा अनेक जणांनी निवेदन सादर केली आणि त्यामध्ये आपली मत मांडली अनेकांनी उच्च वर्णन यांना शिक्षण मिळावे अशा प्रकारचे निवेदन मांडले ते खालील घटकांना शिक्षण देते असे त्यामध्ये नमूद करण्यात आले. महात्मा फुलेंनी मात्र या गोष्टीचा विरोध केला या निवेदनात प्राथमिक शिक्षण हे शेवटच्या घटकांपासून म्हणजे दलित आदिवासी शूद्र अति सुधारणा सर्वांना शिक्षण हे सक्तीचा आणि मोफत करावं अशी मागणी केली. प्राथमिक शाळेतील शिक्षण हे शेतकरी भोजन वर्गातले असावे म्हणजे ते बहुजन मुलांना चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील उच्च वर्णीय शिक्षण किंवा शिक्षक बहुजन विद्यार्थ्यांना शिकवण्यास टाळाटाळ करतील अशी शंका महात्मा फुलेंनी उपस्थित केली. दुसरं कारण म्हणजे त्यांनी रोजगारांच्या संधी उपलब्ध होते त्यामध्ये महात्मा फुलेंनी आणखीन एक मागणी केली शेतकऱ्यांकडून आकारला जाणाऱ्या करा मध्ये उच्च वर्ण यांच्या शिक्षणावर पैसा खर्च न करता तो पैसा भोजनांच्या प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा अशा पद्धतीच्या अनेक बहुजन हिताय मागण्या महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशन या निवेदनामध्ये सादर केल्या.

महात्मा फुलेंनी निवेदन का दिले ?

महात्मा फुले यांच्या लक्षात आले की शिक्षणाचा लाभ फक्त उच्चवर्णीय किंवा उच्चवर्गीयांना मिळतोय शूद्र आणि अतिशूद्र आणि स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहतात ग्रामीण भागामध्ये शाळा नव्हत्या गरीब मुलांना शिक्षण परवडत नव्हते महात्मा फुलेंनी हंटर कमिशन समोर बहुजन समाजाच्या ठोस मागण्या मांडल्या निवेदनामध्ये मुख्य निवेदन आणि मुद्दे हे त्यांचे पुढील प्रमाणे होते त्यामध्ये प्रथम मुद्दा येतो सर्वांसाठी शिक्षण फुले म्हणतात की शिक्षण हे सर्व नागरिकांचा सगळ्या नागरिकांचा अधिकार आहे जात धर्म लिंग याचा भेद न करता सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे शिक्षणामुळे माणसा स्वावलंबी आणि विचारशील म्हणतो त्यामध्ये दुसरा मुद्दा होता प्राथमिक

शिक्षण मोफत आणि सक्तीचा असावे त्यामध्ये असं नमूद करण्यात आलं होतं की फुले यांचा आग्रह होता की प्रत्येक मुलाने शाळेत जावे गरीब मुलांकडून फीस घेऊन ये सरकारने शिक्षणाची जबाबदारी घ्यावी आणि आजच्या काळाशी संबंध भारतातील शिक्षणाचा अधिकार आरटीई या संकल्पनेची सुसंगत असावा .त्यामध्ये तिसरा मुद्दा होता की बहुजन समाजाला शिक्षण महात्मा फुले म्हणतात की देशाची खरी प्रगती तेव्हाच होईल जेव्हा शूद्र अति शूद्र शेतकरी मजूर आणि गरीब समाजशिक्षित होईल त्यांनी मागणी केली की गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती पुस्तके आणि वस्तीगृहाची सोय असावी आणि खेड्यांमध्ये शाळांची संख्या वाढवावी. त्यानंतरचा मुद्दा येतो मुलींचे शिक्षण स्त्री शिक्षणामुळे अंधश्रद्धा कमी होते समाजाचा विकास हा वेगाने होतो स्त्री शिक्षित झाली तर संपूर्ण कुटुंबशिक्षित होते असं महात्मा फुलेंचे म्हणणं होतं.

हंटर कमिशन निवेदन यातील प्रबोधन वर साहित्यातील स्पष्ट आणि भाषिक वैशिष्ट्ये :-

वैचारिक गद्याचा पाया :-महात्मा फुले निवे हे निवेदन एकोणिसाव्या शतकातील मराठी वैचारिक गद्याचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे यामध्ये भावनिकतेपेक्षा तर्क शुद्ध वास्तववाद आणि स्पष्ट व्यक्तीपणा दिसून येतो.

थेट आणि आक्रमक भाषा :-ब्रिटिशांच्या चुकीच्या शैक्षणिक धोरणावर आणि उच्च वर्ण यांच्या मते प्रहार करताना महात्मा फुलेंनी अत्यंत धारदार पण तितक्याच संयुक्त आणि स्पष्टपणे भाषा वापरली गेलेली आहे हे यामध्ये दिसून आले.

साहित्याचा प्रबोधनात्मक हेतू काय :-साहित्यिक वेळ करणूकीचे साहित्य नसून ते समाज परिवर्तनाचे आणि उपेक्षितांच्या उद्धाराचे माध्यम असले पाहिजे हा विचार निवेदनातून स्पष्टहोतो.

झिरपता सिद्धांत :-जिरप्पा सिद्धांत म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार उच्च आणि मध्यम वर्गाला देऊन तितक्यामार्फत त्यांच्यामार्फत ते शिक्षण हळूहळू तळागाचे गळ्यातील सामान्य जनतेपर्यंत झिरपत नेणे हा सिद्धांत प्रामुख्याने लॉर्ड मेकॉले 835 मध्ये यांनी मांडला ज्याला 882 च्या हंटर कमिशन ने पुन्हा तपासून त्यावर महत्त्वाचे आक्षेप आणि शिफारशी नोंदवल्या होत्या.

झिरो पत्या सिद्धांताची मुख्य वैशिष्ट्ये काय.

मर्याद मर्यादित लोकांना शिक्षण :इंग्रज सरकारने सर्वांना शिक्षण देण्यासाठी पुरेसा निधी नव्हता त्यामुळे त्यांनी केवळ उच्चवर्गीयांना शिक्षा देण्याचे ठरवले.

मध्ये स्थान ची निर्मिती :-ब्रिटिशांना असे भारतीय हवे होते की जे रक्ताने किंवा रंगाने भारतीय पण विचाराने आणि आवडीने आणि बुद्धीने इंग्रज असले पाहिजेत जे सरकार सामान्य जनता यांच्या दुवा म्हणून काम करते.

शिक्षण पाझळणे:- उच्च वर्गीयांना शिक्षण घेतल्यानंतर ते आपोआप खालील गरीब आणि सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचणे अशी ब्रिटिशांची धारणा होती हंटर कमिशन आणि जिरता सिद्धांत या सिद्धांतांचे समीक्षा केली आणि हा सिद्धांत पूर्णपणे अपयशी ठरला अपयशी होण्याचं कारण उच्च वर्गीय आणि शिक्षण घेतल्यानंतर ते ज्ञान तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचवली असे नाही या उलट यामध्ये समाजात सुशिक्षित आणि अशिक्षेत अशी मोठी जरी निर्माण झाली.

हंटर कमिशन शिफारस :-जिरप्पा सिद्धांत बाजूला सारून प्राथमिक शिक्षणावर भर देण्याची व ते स्थानिक मातृभाषेत सर्वसामान्य जनतेला मोफत आणि सक्तीत न करण्याची शिफारस केली.

बहुजन आणि कृषी संस्कृतीचे साहित्यकरण :-शेतकरी केंद्रस्थान :शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथाप्रमाणे या निवेदनात ही ग्रामीण भागातील शेतकरी कष्टकरी आणि उपेक्षितांची जीवन ज्यांच्या शिक्षणाची गरज अधोरेखित केली आहे.

व्यवहारीक आणि कृषी शिक्षण :-प्राथमिक शिक्षणात केवळ विज्ञान शिकवताना इतर शेतीशी आधुनिक ज्ञान व्यवहारिक गणित आणि विज्ञानाचा अंतर्भाव असावा ही मांडणी प्रबोधन पर **साहित्याला नवी दिशा देणारी ठरली.**

स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक समतेचा जाहीरनामा :-

अस्पृश्य स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार :-मराठी साहित्यात पहिल्यांदाच उपेक्षितांचे आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रश्न इतक्या अधिकृत आणि कायदेशीरपणे पातळीवर मांडला गेला . समतावादी दृष्टिकोन शिक्षण हा प्रत्येक मानवाचा नैसर्गिक हक्क आहे हा समतेचा विचार या निवेदनाच्या केंद्रस्थानी आहे

मातृभाषेचा अभिमान आणि आग्रहचा अभिमान आणि आग्रह. प्राथमिक शिक्षण हे केवळ आणि केवळ मातृभाषेतूनच दिले पाहिजे हा फुलेंचा आग्रह होता मराठी भाषा आणि साहित्याच्या संवर्धनासाठी महिलाचा दगड ठरला सोपी लोकभाषा ही ज्ञानाची भाषा झाली पाहिजे हा प्रबोधनवादी विचार महात्मा फुले यांनी मांडला.

2.2 श्रद्धा -अंधश्रद्धा :-डॉ . नरेंद्र दाभोळकर .

डॉक्टर नरेंद्र दाभोळकर हे महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध समाजसुधारक विवेकवादी विचारवंत आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यकर्ते होते महाराष्ट्र अंधश्रद्धा या समितीचे अध्यक्ष आणि अनिस संस्थापक अध्यक्ष होते समाजातल्या अघोरी प्रथा आणि बहुआवादी जादूटोणा यासारख्या गोष्टींच्या विरोधात त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला .ते पेशाने वैद्यकीय डॉक्टर होते सुरुवातीला त्यांनी काही वर्ष सातारा येथे प्रॅक्टिस केली पण नंतर समाजसेवा करण्यासाठी त्यांनी आपला आयुष्य पूर्ण वेळ दिले समाजात

वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्यासाठी म्हणून त्यांनी इसवीसन 1889 मध्ये महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची स्थापना केली.

अंधश्रद्धा विरोधी कायदा :-महाराष्ट्रात जादूटोणा व अंधश्रद्धा विरोधी कायदा मंजूर व्हावा यासाठी त्याची पुरावे गोळा केले आणि लढा दिला त्याचप्रमाणे ते एक चांगले लेखक होते तसेच त्यांनी साधना साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून हे काही काळ काम केले 20 ऑगस्ट 2013 रोजी पुण्यामध्ये सकाळी पार जात असताना अज्ञात त्यांच्यावर हल्ला झाला आणि त्यांच्यावर गोळ्या झाडून त्यांची हत्या करण्यात आली त्यांच्या मृत्यू नंतर महाराष्ट्र सरकारने जादूटोणाविरोधी कायद्याला मान्यता दिली.

श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा याचा मूलभूत अर्थ काय :श्रद्धा म्हणजे एखाद्या व्यक्ती विचार मूल्य परंपरा आणि तत्वांवर असलेला विश्वास म्हणजे श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा म्हणजे विवेकतर्वक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाजूला ठेवून एखाद्या गोष्टीवर डोळसपणे नव्हे तर आंधळेपणाने विश्वास ठेवणे ही झाली अंधश्रद्धा श्रद्धा ही माणसाला सकारात्मक ऊर्जा देते तर अंधश्रद्धा हे माणसाला भीतीयुक्त विळाख्यात अडकवते.

श्रद्धा म्हणजे एखाद्या व्यक्ती, विचार, मूल्य, परंपरा किंवा तत्त्वावर असलेला विश्वास.

परंतु **अंधश्रद्धा** म्हणजे **विवेक, तर्क आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाजूला ठेवून एखाद्या गोष्टीवर डोळसपणे नव्हे तर आंधळेपणाने विश्वास ठेवणे.**

दाभोलकरांच्या विचारांचा मुख्य मुद्दा असा आहे की—

> **श्रद्धा असणे चुकीचे नाही; पण श्रद्धेच्या नावाखाली विवेक गमावणे चुकीचे आहे.**

म्हणूनच ते श्रद्धेला पूर्णपणे नाकारत नाहीत. ते **डोळस श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील फरक** स्पष्ट करतात.

३. डोळस श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा

डोळस श्रद्धा	अंधश्रद्धा
विवेकावर आधारित असते	विवेकाचा अभाव असतो
प्रश्न विचारण्याची मुभा असते	प्रश्न विचारण्यास मनाई केली जाते
तर्क व अनुभवाला महत्त्व	चमत्कार व अफवांवर विश्वास
वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारते	वैज्ञानिक विचार नाकारते
मानवकल्याणाला महत्त्व	अनेकदा शोषणाला कारणीभूत
सत्य तपासण्याची तयारी	तपासणी न करता विश्वास

“या गोष्टीमुळे माणसाचे कल्याण होते का, की त्याचे शोषण होते?”

मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समानता आणि विवेक यांना महत्त्व देणे हा त्यांच्या विचारांचा महत्त्वाचा भाग आहे.

---

९. श्रद्धेविषयी दाभोलकरांची भूमिका

दाभोलकरांचा दृष्टिकोन समजून घेताना हा फरक लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे:

ते श्रद्धाविरोधी नसून अंधश्रद्धाविरोधी होते.

एखाद्या व्यक्तीला आध्यात्मिक किंवा धार्मिक श्रद्धा असू शकते. परंतु त्या श्रद्धेमुळे दुसऱ्याचे शोषण होऊ नये, हिंसा किंवा अन्याय होऊ नये आणि विवेकबुद्धी पूर्णपणे बंद पडू नये, हा त्यांच्या विचारांचा मुख्य आग्रह होता.

५. स्त्रियांचे शोषण

काही रूढी आणि अंधविश्वासांचा वापर स्त्रियांवर अन्याय करण्यासाठी केला जातो.

६. विवेकशक्तीचा ऱ्हास

अंधश्रद्धेमुळे व्यक्ती स्वतंत्रपणे विचार करण्याऐवजी इतरांच्या सांगण्यावर अवलंबून राहू शकते.

---

८. दाभोलकरांचा मानवतावादी दृष्टिकोन

दाभोलकरांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू **माणूस** आहे.

त्यांच्या विचारांनुसार कोणतीही प्रथा, परंपरा किंवा श्रद्धा तपासताना एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारला पाहिजे:

७. अंधश्रद्धेचे सामाजिक दुष्परिणाम

अंधश्रद्धेमुळे व्यक्ती आणि समाज दोघांचेही नुकसान होऊ शकते.

१. मानसिक शोषण

भीती निर्माण करून व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवले जाऊ शकते.

२. आर्थिक शोषण

चमत्कार, पूजा किंवा उपायांच्या नावाखाली लोकांची आर्थिक फसवणूक होऊ शकते.

३. आरोग्याची हानी

वैज्ञानिक उपचाराऐवजी केवळ अंधविश्वासावर अवलंबून राहिल्यास आजाराकडे दुर्लक्ष होऊ शकते.

दाभोलकरांचा विरोध **धर्माला किंवा श्रद्धेला नसून श्रद्धेच्या नावाने होणाऱ्या फसवणुकीला आणि शोषणाला** आहे.

---

६. वैज्ञानिक दृष्टिकोन

'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' या विचारविश्वाचा अत्यंत महत्त्वाचा आधार म्हणजे **वैज्ञानिक दृष्टिकोन**.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे—

- कोणतीही गोष्ट लगेच खरी मानू नये.
- प्रश्न विचारावेत.
- कारण शोधावे.
- पुरावे तपासावेत.
- प्रयोग आणि निरीक्षणाला महत्त्व द्यावे.

निष्कर्ष

'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' या विषयातून नरेंद्र दाभोलकरांनी समाजाला विवेक, विज्ञान आणि मानवतावादाचा मार्ग स्वीकारण्याचे आवाहन केले आहे. श्रद्धा ही व्यक्तीची वैयक्तिक बाब असू शकते; परंतु श्रद्धेच्या नावाखाली अज्ञान, भीती, शोषण, फसवणूक आणि अन्याय वाढत असेल तर त्याचा चिकित्सक विचार करणे आवश्यक आहे. प्रश्न विचारणे, सत्य तपासणे, पुराव्यांचा आधार घेणे आणि माणसाच्या कल्याणाला सर्वोच्च महत्त्व देणे हा दाभोलकरांच्या विचारांचा गाभा आहे. त्यामुळे 'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' हा केवळ अंधविश्वासावरील विषय नसून आधुनिक, विवेकवादी आणि मानवतावादी समाजनिर्मितीचा विचार आहे.

2.3 शिवाजी कोण होता ? (संपा) कॉ . गोविंद पानसरे

‘शिवाजी कोण होता?’ — गोविंद पानसरे यांच्या ग्रंथातील विवेकवादी व प्रबोधनात्मक दृष्टिकोन

गोविंद पानसरे यांचा **‘शिवाजी कोण होता?’** हा ग्रंथ केवळ शिवाजी महाराजांचे चरित्र सांगणारा ग्रंथ नाही, तर शिवाजी महाराजांच्या कार्याकडे **विवेकवादी, मानवतावादी, समतावादी आणि प्रबोधनात्मक दृष्टीने** पाहणारा ग्रंथ आहे. B.A. III मराठीच्या *प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य* अभ्यासाच्या दृष्टीने या ग्रंथाचे विशेष महत्त्व आहे.

१. ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वाकडे विवेकवादी दृष्टी

पानसरे शिवाजी महाराजांकडे अंधश्रद्धा किंवा दैवी चमत्कारांच्या चौकटीतून पाहत नाहीत. ते त्यांच्या कर्तृत्वाचा विचार **इतिहास, सामाजिक परिस्थिती आणि तत्कालीन राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात** करतात.

त्यांच्या मते शिवाजी महाराजांचे मोठेपण हे केवळ जन्मामुळे किंवा दैवी शक्तीमुळे नसून त्यांच्या **कर्तृत्व, दूरदृष्टी, संघटनकौशल्य आणि लोककल्याणकारी विचारांमुळे** आहे.

२. धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन

ग्रंथातील महत्त्वाचा प्रबोधनात्मक मुद्दा म्हणजे शिवाजी महाराजांना केवळ **एका धर्माचे राजे** म्हणून न पाहता सर्व प्रजेचा राजा म्हणून पाहणे.

पानसरे शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारातील **हिंदू-मुस्लिम सहकार्य** अधोरेखित करतात. त्यांच्या सैन्यात व प्रशासनात विविध धर्मांच्या व्यक्तींना स्थान होते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या नावाचा वापर धार्मिक द्वेष निर्माण करण्यासाठी करणे योग्य नाही, असा विवेकवादी संदेश ग्रंथातून मिळतो.

३. जातिव्यवस्थेविषयी चिकित्सक भूमिका

पानसरे इतिहासाकडे **जातीय पूर्वग्रह न ठेवता** पाहतात. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यनिर्मितीत विविध जाती-जमातीतील लोकांचे योगदान होते, हे ते स्पष्ट करतात.

यातून **‘स्वराज्य हे सर्व समाजाच्या सहभागातून निर्माण झाले’** हा विचार पुढे येतो. त्यामुळे जातिभेद, उच्च-नीचता आणि सामाजिक विषमता यांना विरोध करणारा प्रबोधनात्मक आशय ग्रंथात दिसतो.

४. स्त्रियांविषयी आदर

शिवाजी महाराजांच्या चरित्रातील स्त्रियांशी संबंधित घटनांचा विचार करताना पानसरे **स्त्री-सन्मानाला महत्त्व देतात**. शत्रूच्या स्त्रियांचाही सन्मान राखण्याची भूमिका ही शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वातील महत्त्वाची बाजू म्हणून मांडली जाते.

यातून आजच्या समाजासाठी **स्त्रीचा सन्मान, मानवी प्रतिष्ठा आणि नैतिक आचरण** यांचा संदेश मिळतो.

५. लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना

शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचा केंद्रबिंदू **रयतेचे कल्याण** हा होता, असे पानसरे स्पष्ट करतात.

शेतकरी, सामान्य जनता आणि कष्टकरी समाज यांच्याशी संबंधित प्रश्नांकडे लक्ष देणारा राज्यकर्ता म्हणून शिवाजी महाराजांचे चित्रण केले जाते. त्यामुळे स्वराज्य म्हणजे फक्त सत्ता मिळवणे नव्हे, तर **जनतेच्या हितासाठी सत्ता वापरणे**, ही भूमिका स्पष्ट होते.

पानसरे यांच्या लेखनाचा मूलभूत आधार **विवेकवाद** आहे. कोणतीही ऐतिहासिक घटना केवळ चमत्कार किंवा दैवी शक्तीने घडली असे मानण्याऐवजी तिच्यामागील **मानवी प्रयत्न, सामाजिक परिस्थिती आणि कारणपरंपरा** समजून घेणे आवश्यक आहे.

ही भूमिका प्रबोधन साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

७. इतिहासाचे चिकित्सक पुनर्वाचन

‘शिवाजी कोण होता?’ या ग्रंथात पानसरे इतिहासातील प्रचलित समजुतींना प्रश्न विचारतात. शिवाजी महाराजांच्या नावाभोवती निर्माण झालेल्या **अतिरंजित, सांप्रदायिक किंवा दैवी प्रतिमेऐवजी वास्तववादी प्रतिमा** समोर आणण्याचा प्रयत्न ते करतात.

यालाच **इतिहासाचे चिकित्सक पुनर्वाचन** म्हणता येईल.

पानसरे यांच्या मांडणीत शिवाजी महाराजांचे महत्त्व केवळ राजकीय विजयांमध्ये नाही, तर **मानवी मूल्यांच्या जपणुकीत** आहे.

धर्म, जात, पंथ यांच्यापेक्षा **माणूस आणि त्याचे कल्याण** महत्त्वाचे आहे, हा मानवतावादी विचार ग्रंथातून व्यक्त होतो.

९. वैज्ञानिक आणि तर्कशुद्ध विचारसरणी

ग्रंथाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे **तर्कशुद्ध विचार**. ऐतिहासिक व्यक्तीची पूजा करण्याऐवजी तिच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

पानसरे यांचा दृष्टिकोन असा आहे की—

प्रश्न विचारणे → पुराव्यांचा विचार करणे → तर्काने निष्कर्ष काढणे → योग्य-अयोग्याचे मूल्यमापन करणे

ही प्रक्रिया वाचकाला चिकित्सक विचार करण्यास प्रवृत्त करते.

या ग्रंथाचे प्रबोधनात्मक स्वरूप पुढील मुद्द्यांतून स्पष्ट होते:

- अंधश्रद्धेऐवजी **विवेकवाद**
- धार्मिक द्वेषाऐवजी **धर्मनिरपेक्षता**
- जातिभेदाऐवजी **समता**
- शोषणाऐवजी **सामाजिक न्याय**
- व्यक्तिपूजेऐवजी **चिकित्सक विचार**
- द्वेषाऐवजी **मानवतावाद**
- इतिहासाच्या विकृतीकरणाऐवजी **वास्तववादी इतिहासदृष्टी**
- सत्तेपेक्षा **रयतेच्या कल्याणाला महत्त्व**

११. B.A. III मराठी परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्व

प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य या अभ्यासाच्या संदर्भात **'शिवाजी कोण होता?'** हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो वाचकाला केवळ माहिती देत नाही तर **विचार करण्यास प्रवृत्त करतो**. परंपरेने स्वीकारलेल्या समजुतींची चिकित्सा करून सत्याचा शोध घेण्याची वृत्ती निर्माण करतो.

प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य या अभ्यासाच्या संदर्भात **'शिवाजी कोण होता?'** हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो वाचकाला केवळ माहिती देत नाही तर **विचार करण्यास प्रवृत्त करतो**. परंपरेने स्वीकारलेल्या समजुतींची चिकित्सा करून सत्याचा शोध घेण्याची वृत्ती निर्माण करतो.

निष्कर्ष

गोविंद पानसरे यांचा **'शिवाजी कोण होता?'** हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व **विवेकवादी, मानवतावादी, समतावादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोककल्याणकारी** दृष्टिकोनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. इतिहासातील महान व्यक्तीला अंधश्रद्धेच्या चौकटीत बंदिस्त न करता तिच्या कार्याचे तर्कशुद्ध मूल्यमापन करावे, हा या ग्रंथाचा मूलभूत संदेश आहे.

थोडक्यात सूत्र:
शिवाजी महाराज → स्वराज्य → रयतेचे कल्याण → समता → धर्मनिरपेक्षता → मानवतावाद → विवेकवाद → प्रबोधन

२.४. शंभर कोटी मेंदू - डॉ आ . ह साळुंखे

“शंभर कोटी मेंदू” — आ. ह. साळुंखे

१. लेखक परिचय

आ. ह. साळुंखे (आनंद हरी साळुंखे) हे महाराष्ट्रातील विचारवंत, लेखक आणि प्रबोधनवादी विचारांचे अभ्यासक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या लेखनातून **विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सामाजिक समता, मानवी स्वातंत्र्य आणि अंधश्रद्धाविरोधी विचार** यांना महत्त्व दिले जाते.

त्यांच्या साहित्याचा मुख्य उद्देश समाजातील रूढ समजुतींचा चिकित्सक विचार करून माणसाला **स्वतःच्या बुद्धीने विचार करण्यास प्रवृत्त करणे** हा आहे.

२. “शंभर कोटी मेंदू” या शीर्षकाचा अर्थ

“शंभर कोटी मेंदू” हे शीर्षक अत्यंत अर्थपूर्ण आहे.

शंभर कोटी माणसे = शंभर कोटी विचार करणारे मेंदू.

समाजात प्रत्येक व्यक्तीकडे विचार करण्याची क्षमता आहे. त्यामुळे समाजातील प्रश्न सोडवण्यासाठी काही मोजक्या व्यक्तींवर अवलंबून न राहता **प्रत्येक व्यक्तीने स्वतंत्रपणे विचार केला पाहिजे**, असा या शीर्षकामागील आशय आहे.

माणसाने परंपरा, रूढी, अफवा किंवा कोणत्याही व्यक्तीचे मत केवळ ते प्रसिद्ध आहे म्हणून स्वीकारू नये. **“हे खरे आहे का?” “यामागे पुरावा काय?” “याचा समाजावर काय परिणाम होतो?”** असे प्रश्न विचारण्याची सवय लागली पाहिजे.

लेखातून वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची गरज स्पष्ट होते.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे—

निरीक्षण → प्रश्न → पुरावा → तर्क → निष्कर्ष

या पद्धतीने विचार करणे.

लेखकाच्या मते समाजातील व्यक्तींनी कोणत्याही गोष्टीवर सहज विश्वास ठेवण्याऐवजी तिच्यामागील कारण शोधले पाहिजे.

---

६. अंधश्रद्धेला विरोध

आ. ह. साळुंखे यांच्या प्रबोधनवादी लेखनात अंधश्रद्धेविरोधी विचार महत्त्वाचा आहे.

अंधश्रद्धेमुळे माणसाची **विचार करण्याची क्षमता कमी होते** आणि तो इतरांच्या सांगण्यावर अवलंबून राहतो.

८. लोकशाही आणि विचारस्वातंत्र्य

लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला विचार करण्याचा आणि मत मांडण्याचा अधिकार असतो.

परंतु लोकशाही सक्षम होण्यासाठी केवळ मतदान करणारे नागरिक पुरेसे नाहीत; **विचार करणारे नागरिक** आवश्यक आहेत.

“शंभर कोटी मेंदू” या संकल्पनेतून प्रत्येक व्यक्तीच्या बुद्धीला महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे हा विचार **लोकशाही मूल्यांशी संबंधित** आहे.

एखादा मोठा माणूस, नेता, धर्मगुरू किंवा समाजातील प्रभावशाली व्यक्ती काही सांगते म्हणून ते लगेच स्वीकारण्याऐवजी स्वतः विचार करणे आवश्यक आहे.

स्वतःची बुद्धी वापरणे हे खऱ्या अर्थाने व्यक्तिस्वातंत्र्याचे लक्षण आहे.

---

१०. लेखातील प्रबोधनात्मक विचार

परीक्षेच्या दृष्टीने हे मुद्दे विशेष महत्त्वाचे आहेत:

1. **बुद्धीचा योग्य वापर करा.**
2. **प्रश्न विचारण्याची सवय लावा.**
3. **अंधानुकरण टाळा.**
4. **वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारा.**
5. **अंधश्रद्धेला विरोध करा.**
6. **तर्क आणि पुराव्याच्या आधारे विचार करा.**
7. **स्वतंत्र विचारशक्ती विकसित करा.**

7. स्वतंत्र विचारशक्ती विकसित करा.
8. **समाजहिताचा विचार करा.**
9. **लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करा.**
10. **विचारशील नागरिक घडवा.**

---

११. भाषाशैली

“शंभर कोटी मेंदू”ची भाषा **सोप्या, प्रभावी आणि प्रबोधनात्मक स्वरूपाची** आहे.

लेखक वाचकांशी संवाद साधत असल्याप्रमाणे विचार मांडतात. त्यामुळे लेखातील विचार सहज समजतात.

भाषाशैलीची वैशिष्ट्ये

- **प्रबोधनात्मक**
- **विवेचनात्मक**
- **तर्कप्रधान**
- **चिकित्सक**
- **आवाहनात्मक**
- **सामाजिक जाणीव निर्माण करणारी**
- **वाचकाला विचार करण्यास प्रवृत्त करणारी**

---

१२. लेखाचा उद्देश

“शंभर कोटी मेंदू” या लेखाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे **प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या बुद्धीचा स्वतंत्र आणि विवेकी वापर करावा** हा संदेश देणे.

लेखकाला समाजात असे नागरिक अपेक्षित आहेत की जे—

> **ऐकतील, विचार करतील, प्रश्न विचारतील, पुरावा तपासतील आणि मगच निष्कर्ष स्वीकारतील.**

१३. परीक्षेसाठी निष्कर्ष

"शंभर कोटी मेंदू" हा आ. ह. साळुंखे यांचा विवेकवादी आणि प्रबोधनात्मक विचार मांडणारा लेख आहे. प्रत्येक माणसाकडे विचार करण्याची क्षमता असून तिचा योग्य वापर झाला तर समाजाची प्रगती होऊ शकते, हा लेखाचा मूलभूत विचार आहे. अंधश्रद्धा, अंधानुकरण आणि अविवेकी विचारसरणीला विरोध करून लेखक वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तर्क, पुरावा, विचारस्वातंत्र्य आणि सामाजिक जागृती यांचा पुरस्कार करतात. त्यामुळे "शंभर कोटी मेंदू" हा केवळ व्यक्तीच्या बुद्धीचा गौरव करणारा लेख नसून विवेकी आणि प्रबुद्ध समाजनिर्मितीचा संदेश देणारा महत्त्वपूर्ण प्रबोधनात्मक लेख आहे.

⭐ B.A. III साठी लक्षात ठेवण्यासारखे सूत्र

शंभर कोटी माणसे → शंभर कोटी मेंदू → स्वतंत्र विचार → विवेक → वैज्ञानिक दृष्टिकोन → सामाजिक प्रबोधन → समाजपरिवर्तन.

आ. ह. साळुंखे हे मराठीतील महत्त्वाचे **विचारवंत, लेखक आणि प्रबोधनवादी लेखक** आहेत. त्यांच्या लेखनातून समाजातील रूढ समजुती, अंधश्रद्धा, अंधानुकरण, विषमता आणि अविवेकी विचारसरणी यांचा चिकित्सक विचार केला जातो.

"शंभर कोटी मेंदू" या लेखात त्यांनी माणसाच्या **विचारशक्तीचे महत्त्व** अधोरेखित केले आहे. भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात असंख्य माणसे म्हणजे असंख्य विचार करणारे मेंदू आहेत. या बुद्धीचा योग्य वापर झाला तर सामाजिक परिवर्तन आणि देशाची प्रगती शक्य आहे, हा या लेखाचा मूलभूत विचार आहे.

३ . प्रबोधनात्मक निबंध

3.१ स्त्री - पुरुष तुलना ताराबाई शिंदे

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ — ताराबाई शिंदे : सविस्तर अभ्यास

१. प्रस्तावना

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हा ग्रंथ **ताराबाई शिंदे** यांनी लिहिलेला असून तो मराठीतील **आरंभीच्या स्त्रीवादी आणि समाजसुधारक लेखनाचा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ** मानला जातो. एकोणिसाव्या शतकातील पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांवर लादल्या जाणाऱ्या अन्यायकारक रूढी, परंपरा, नैतिकतेचे दुहेरी निकष आणि पुरुषांचे वर्चस्व यांच्यावर ताराबाईंनी या ग्रंथातून कठोरपणे प्रश्न उपस्थित केले.

या ग्रंथात त्या केवळ स्त्रियांची दया किंवा सहानुभूती मागत नाहीत, तर **“स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी वेगवेगळे नैतिक नियम का?”** असा मूलभूत प्रश्न विचारतात.

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ या ग्रंथाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत—

१. स्त्रियांवरील अन्याय उघड करणे

समाजातील स्त्रीविषयक अन्याय आणि शोषण यांचे ताराबाई निर्भीडपणे विश्लेषण करतात.

२. पुरुषप्रधान मानसिकतेवर टीका

स्त्रीच्या प्रत्येक कृतीचे परीक्षण करणाऱ्या पुरुषप्रधान समाजाला त्या जाब विचारतात.

३. दुहेरी नैतिक निकषांचा विरोध

पुरुषाने केलेली चूक समाज सहज माफ करतो; पण त्याच प्रकारची चूक स्त्रीने केली तर तिच्यावर कठोर शिक्षा केली जाते. या विसंगतीवर ताराबाईंचा विशेष आक्षेप आहे.

५. समाजसुधारणेची आवश्यकता

अन्यायकारक रूढी आणि परंपरांमध्ये बदल करून समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याची गरज त्या मांडतात.

---

४. ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ या शीर्षकाचा अर्थ

‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हे शीर्षक अत्यंत अर्थपूर्ण आहे.

ताराबाई प्रत्यक्षात स्त्री आणि पुरुष यांच्या शरीराची किंवा बाह्य गुणांची तुलना करत नाहीत. त्या मुख्यतः **दोघांना समाजाकडून मिळणाऱ्या अधिकारांची, स्वातंत्र्याची, नैतिक नियमांची आणि सामाजिक वागणुकीची तुलना** करतात.

त्यांच्या मते—

> पुरुषांसाठी एक नियम आणि स्त्रियांसाठी दुसरा नियम असणे ही सामाजिक अन्यायाची मूळ समस्या आहे.

१६. मानवतावादा दृष्टकान

ताराबाईंच्या विचारांत मानवतेला केंद्रस्थान आहे.

स्त्री असो किंवा पुरुष—दोघांनाही समान मानवी प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे.

जात, लिंग, रूढी, धर्म यांच्या नावाखाली कोणावरही अन्याय होऊ नये, हा त्यांच्या विचारांचा मूलभूत आशय आहे.

---

१७. ‘स्त्री-पुरुष तुलना’चे मराठी साहित्यातील महत्त्व

या ग्रंथाचे मराठी साहित्यातील महत्त्व अत्यंत मोठे आहे.

महत्त्वाचे मुद्दे

1. मराठीतील आरंभीच्या स्त्रीवादी लेखनाचा महत्त्वपूर्ण नमुना.

१८. ताराबाई शिंदे आणि महात्मा फुले

ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचा संबंध **महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या समाजसुधारक विचारांशी** जोडला जातो.

फुले दांपत्याने स्त्रीशिक्षण, स्त्रीमुक्ती आणि सामाजिक समतेसाठी कार्य केले. अशा सामाजिक वातावरणामुळे ताराबाईंच्या विचारांना वैचारिक आधार मिळाला.

ताराबाईंच्या लेखनातील **समता, विवेक, सामाजिक न्याय आणि स्त्रीमुक्ती** हे विचार फुले यांच्या व्यापक समाजसुधारणेच्या भूमिकेशी संबंधित आहेत.

१९. ग्रंथाचे प्रबोधनात्मक स्वरूप

'स्त्री-पुरुष तुलना' हा केवळ स्त्रीच्या दुःखाचे वर्णन करणारा ग्रंथ नाही.

२१. परीक्षेसाठी निष्कर्ष

'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ म्हणजे स्त्रीच्या दुःखाचे केवळ वर्णन नव्हे, तर पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेला विचारलेला निर्भीड प्रश्न आहे. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुषांच्या सामाजिक स्थानातील विषमता, नैतिकतेतील दुहेरी निकष, विधवांचे दुःख, रूढी-परंपरांचे बंधन आणि स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा अभाव यांची कठोर चिकित्सा केली. त्यांच्या लेखनात **स्त्रीवादी, विवेकवादी, मानवतावादी आणि प्रबोधनवादी** विचारांचा सुंदर संगम दिसतो.

म्हणूनच **'स्त्री-पुरुष तुलना' हा मराठीतील स्त्रीवादी साहित्याचा महत्त्वाचा मैलाचा दगड** मानला जातो.

परीक्षेत लक्षात ठेवण्यासारखे १० शब्द

ताराबाई शिंदे — स्त्री-पुरुष तुलना — स्त्रीवाद — समता — पुरुषसत्ता — दुहेरी नैतिकता — विधवा प्रश्न — विवेकवाद — मानवतावाद — प्रबोधन

3.२ आमचे दोष आम्हाला कधी दिसू लागतील ? गो .ग आगरकर

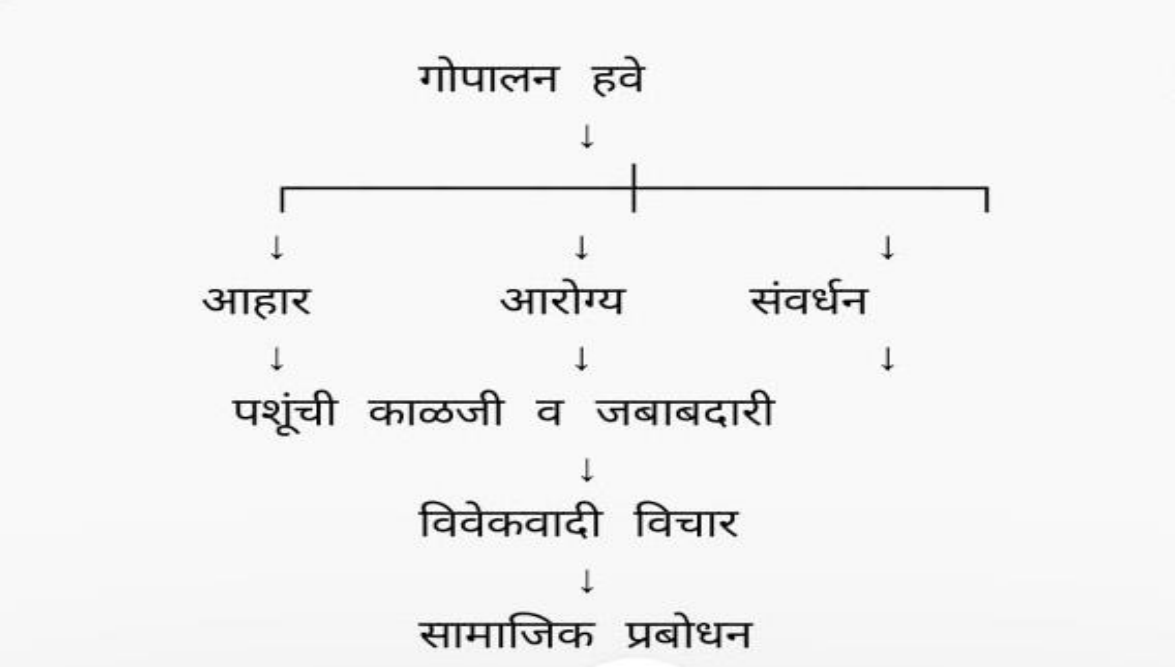
हो. **"आमचे दोष आम्हाला कधी दिसू लागतील?"** हा **गोपाळ गणेश आगरकर** यांचा महत्त्वाचा वैचारिक लेख आहे. बी.ए. तृतीय वर्षाच्या मराठी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने हा लेख **सामाजिक प्रबोधन, बुद्धिवाद, आत्मपरीक्षण आणि समाजसुधारणा** या अंगांनी विशेष महत्त्वाचा आहे. लेखात आगरकरांनी समाजाने स्वतःच्या दोषांकडे निर्भयपणे पाहावे, केवळ गतवैभवाचा अभिमान बाळगू नये, असा विचार मांडला आहे. आ आजचा सुधारक +1

१. लेखक परिचय — गोपाळ गणेश आगरकर

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६–१८९५) हे महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ समाजसुधारक, विचारवंत, पत्रकार आणि शिक्षणतज्ज्ञ होते.

त्यांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- बुद्धिप्रामाण्यवाद
- विवेकवादी दृष्टिकोन
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

२. ‘गोपालन’ आणि ‘गोपूजन’ यांचा अर्थ स्पष्ट करा

गोपालन	गोपूजन
गायींचे संगोपन	पूजेची धार्मिक पद्धत
आहार व आरोग्याची काळजी	श्रद्धेची अभिव्यक्ती
पशुसंवर्धन	धार्मिक/सांस्कृतिक कृती
प्रत्यक्ष जबाबदारी	भावनिक श्रद्धा
व्यवहार व उपयोगिता	परंपरा व भावना

विद्यार्थ्यांना स्पष्ट करावे की **या दोन्ही संकल्पनांचा संदर्भ वेगळा आहे**; पाठाचा भर मात्र प्रत्यक्ष गोपालन आणि विवेकवादी विचारांवर आहे.

या लेखाचे प्रबोधनात्मक स्वरूप:

१. जनजागृती

समाजातील दोषांची जाणीव करून देणे.

२. आत्मपरीक्षण

समाजाने स्वतःकडे चिकित्सक नजरेने पाहावे.

आगरकरांच्या मते लोकमताच्या भीतीने सत्य सांगणे थांबवणे योग्य नाही.

समाजहिताची गोष्ट योग्य वाटत असेल तर ती **निर्भयपणे मांडली पाहिजे.**

आगरकरांनी लोकापवादाच्या भीतीला समाजाच्या प्रगतीतील मोठा अडथळा मानले आहे. Wikisource

९. बुद्धिवाद आणि विवेकवाद

या लेखाचा सर्वात महत्त्वाचा वैचारिक आधार म्हणजे **बुद्धिवाद**.

आगरकरांचा विचार असा:

श्रद्धा → तपासणी → विवेक → सत्याचा स्वीकार

एखादी गोष्ट केवळ परंपरेने चालत आली आहे म्हणून ती स्वीकारण्याऐवजी तिच्यामागील कारण तपासले पाहिजे.

गोपालन हवे, गोपूजन नाही — सविस्तर माहिती

१. विषयाचा अर्थ

'गोपालन हवे, गोपूजन नाही' या शीर्षकातून **गायीचे पूजन करण्यापेक्षा तिचे शास्त्रीय पद्धतीने पालन, संवर्धन आणि उपयोग करणे महत्त्वाचे आहे**, हा विचार मांडला जातो.

गाय ही शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी जोडलेली उपयुक्त पशू आहे. त्यामुळे तिचे संगोपन, आरोग्य, योग्य आहार आणि संवर्धन याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. केवळ धार्मिक भावनेतून तिची पूजा करून तिच्या प्रत्यक्ष समस्यांकडे दुर्लक्ष करणे योग्य नाही.

२. गोपालन म्हणजे काय?

गोपालन म्हणजे गायींचे—

- योग्य आहार व पाणी देणे.
- आरोग्याची काळजी घेणे.

5. विज्ञान, तर्क आणि व्यवहारज्ञान यांना महत्त्व दिले जाते.
6. हा विचार **प्रबोधनात्मक साहित्याच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत** आहे.
7. श्रद्धेपेक्षा जबाबदारी आणि कृती यांना प्राधान्य दिले जाते.
8. पशुसंवर्धन, शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात गोपालनाचे महत्त्व स्पष्ट होते.
9. समाजाने भावनिक विषयांकडेही **विवेकाच्या कसोटीवर** पाहावे, असा संदेश मिळतो.
10. या विषयातून **वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक प्रबोधन** घडवण्याचा प्रयत्न दिसतो.

परीक्षाभिमुख निष्कर्ष

'गोपालन हवे, गोपूजन नाही' या विचाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे श्रद्धेला विरोध करणे एवढाच नसून, श्रद्धेपेक्षा प्रत्यक्ष कृतीला आणि भावनेपेक्षा विवेकाला महत्त्व देणे हा आहे. गायीचे खरे महत्त्व तिच्या शास्त्रीय संगोपनातून, संवर्धनातून आणि समाजोपयोगी भूमिकेतून स्पष्ट होते. त्यामुळे गोपूजनाच्या कर्मकांडापेक्षा गोपालनाची जबाबदारी स्वीकारणे हा या विषयाचा प्रमुख प्रबोधनात्मक संदेश आहे.

गायीचे महत्त्व सांगताना तिच्याशी संबंधित आर्थिक, कृषी, पर्यावरणीय आणि सामाजिक वास्तव समजून घेणे आवश्यक आहे.

५. प्रबोधनात्मक भूमिका

'गोपालन हवे, गोपूजन नाही' हा विचार **प्रबोधनात्मक साहित्याच्या उद्देशाशी** जोडता येतो. प्रबोधन साहित्य समाजातील रूढी, अंधश्रद्धा आणि अविवेकी विचारांवर प्रश्न उपस्थित करते आणि समाजाला वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारण्यास प्रवृत्त करते.

या विचारातून—

- अंधश्रद्धेऐवजी वैज्ञानिक दृष्टिकोन
- भावनेऐवजी विवेक
- कर्मकांडाऐवजी कृती
- दिखाव्याऐवजी सामाजिक जबाबदारी
- परंपरेसोबत चिकित्सक विचार

- निवारा व स्वच्छता राखणे.
- पशुवैद्यकीय उपचार करणे.
- दूध व दुग्धजन्य उत्पादनांचा योग्य उपयोग करणे.
- शेतीमध्ये शेणखत व इतर उपयुक्त साधनांचा वापर करणे.
- देशी पशुधनाचे संवर्धन करणे.

३. गोपूजनापेक्षा गोपालन का?

लेखकाचा मुख्य भर **कृतीवर** आहे. एखाद्या प्राण्याला पूजनीय मानणे ही श्रद्धेची बाब असू शकते; परंतु त्याच्या कल्याणासाठी प्रत्यक्ष प्रयत्न करणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

उदा.
गोपूजन → भावनिक श्रद्धा
गोपालन → प्रत्यक्ष कृती, जबाबदारी आणि संवर्धन

म्हणून शीर्षकातून **अंधश्रद्धेपेक्षा विवेक, भावना पेक्षा कृती आणि दिखाव्यापेक्षा वास्तव** यांना महत्त्व दिलेले दिसते.

४ प्रबोधनात्मक भाषणे

४.१ ।शिक्षणाने आमचा तरणोपाय आहे . राजश्री शाहू महाराज

'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे' या विचाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे **शिक्षण हे व्यक्तीच्या तसेच समाजाच्या उन्नतीचे प्रभावी साधन आहे.** अज्ञान, अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता, अन्याय आणि शोषण यांपासून मुक्त होण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता या लेखनातून अधोरेखित होते.

१. शीर्षकाचा अर्थ

'तरणोपाय' म्हणजे **संकटातून बाहेर पडण्याचा मार्ग किंवा उद्धाराचा उपाय.**

'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे' म्हणजे–

> *ज्ञान आणि शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्ती व समाजाची प्रगती होऊ शकते.*

२. ‘तरणोपाय’ म्हणजे काय?

विद्यार्थ्यांना प्रथम **‘तरणोपाय’** या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करावा.

तरणे = संकटातून बाहेर पडणे
उपाय = मार्ग / साधन

म्हणून,

तरणोपाय = संकटातून मुक्त होण्याचा मार्ग.

त्यामुळे **‘शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे’** या शीर्षकाचा अर्थ—

> **शिक्षणाच्या माध्यमातूनच अज्ञान, सामाजिक अन्याय, विषमता आणि मागासलेपणातून मुक्त होण्याचा मार्ग मिळू शकतो.**

---

२. शिक्षणाचे महत्त्व

या विचारामध्ये शिक्षणाचे पुढील महत्त्व स्पष्ट होते—

1. **अज्ञान दूर होते.**
2. व्यक्तीमध्ये **विचारशक्ती आणि विवेक** निर्माण होतो.
3. **अंधश्रद्धा व रूढी-परंपरांचा चिकित्सक विचार** करता येतो.
4. सामाजिक **अन्याय आणि शोषणाविरुद्ध जागृती** निर्माण होते.
5. व्यक्तीला **स्वावलंबी** होण्याची संधी मिळते.
6. स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव निर्माण होते.
7. समाजातील **विषमता कमी करण्यास** मदत होते.
8. व्यक्तीला आपल्या **हक्कांची आणि कर्तव्यांची जाणीव** होते.
9. लोकशाही मूल्ये रुजतात.
10. शिक्षणामुळे **सामाजिक परिवर्तनाला गती** मिळते.

६. शिक्षण आणि स्वाभिमान

शिक्षणामुळे व्यक्तीला स्वतःची क्षमता समजते. ज्ञान मिळाल्यामुळे **स्वाभिमान, आत्मविश्वास आणि स्वावलंबन** वाढते. त्यामुळे शोषणाला बळी पडण्याऐवजी व्यक्ती स्वतःच्या हक्कांसाठी उभी राहू शकते.

७. प्रबोधनात्मक दृष्टीकोन

बी.ए. तृतीय वर्षाच्या **प्रबोधनात्मक मराठी साहित्याच्या संदर्भात** या विचाराकडे पाहिले तर शिक्षण हे प्रबोधनाचे मूलभूत साधन आहे.

अज्ञान → शिक्षण → विचारशक्ती → विवेक → जागृती → सामाजिक परिवर्तन

ही प्रक्रिया या विचाराचा गाभा स्पष्ट करते.

“शिक्षण म्हणजे काय?”

फक्त शाळा-कॉलेजमध्ये जाऊन परीक्षा देणे म्हणजे शिक्षण नव्हे.

शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये—

- ज्ञान निर्माण होते.
- विचार करण्याची क्षमता वाढते.
- विवेक निर्माण होतो.
- प्रश्न विचारण्याची वृत्ती निर्माण होते.
- योग्य-अयोग्य यातील फरक समजतो.
- आत्मविश्वास वाढतो.
- स्वावलंबनाची भावना निर्माण होते.
- सामाजिक जबाबदारीची जाणीव होते.

प्रबोधनाचा अर्थ विद्यार्थ्यांना असा सांगता येईल—

> **अज्ञानातून ज्ञानाकडे आणि अंधानुकरणातून विवेकाकडे नेण्याची प्रक्रिया म्हणजे प्रबोधन.**

त्यामुळे शिक्षण आणि प्रबोधन यांचा जवळचा संबंध आहे.

फळ्यावर आकृती:

शिक्षण
↓
ज्ञान
↓
विचारशक्ती
↓
विवेक
↓
जागृती
↓
सामाजिक परिवर्तन

1. 'तरणोपाय' शब्दाचा अर्थ.
2. शिक्षणाचे व्यापक स्वरूप.
3. अज्ञान निर्मूलनातील शिक्षणाची भूमिका.
4. शिक्षण आणि विवेक.
5. शिक्षण आणि प्रबोधन.
6. शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन.
7. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व.
8. शिक्षण आणि स्वावलंबन.
9. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची निर्मिती.
10. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची जडणघडण.
11. शिक्षण हे व्यक्ती आणि समाजाच्या परिवर्तनाचे साधन.
12. समर्पक निष्कर्ष.

अध्यापनासाठी एक ओळीत सारांश

"शिक्षण → ज्ञान देते; ज्ञान → विचार देते; विचार → विवेक देतो; विवेक → जागृती निर्माण करतो; आणि जागृती → सामाजिक परि ाडवते."

८. परीक्षेसाठी महत्त्वाचे मुद्दे

उत्तर लिहिताना पुढील मुद्दे अवश्य मांडता येतील—

- शिक्षण म्हणजे ज्ञानप्राप्तीचे साधन.
- अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी शिक्षण आवश्यक.
- शिक्षणामुळे विवेक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होतो.
- शिक्षण सामाजिक विषमतेविरुद्ध जागृती निर्माण करते.
- स्त्रीशिक्षणामुळे सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळते.
- शिक्षण व्यक्तीला स्वावलंबी व आत्मविश्वासी बनवते.
- शिक्षणातून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्यायाची मूल्ये रुजतात.
- शिक्षण हे व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या **तरणाचे प्रभावी साधन** आहे.

निष्कर्ष

'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे' हा विचार शिक्षणाचे व्यापक सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणारा आहे. शिक्षणामुळे माणूस अज्ञानातून ज्ञानाकडे, अंधश्रद्धेतून विवेकाकडे आणि परावलंबित्वातून स्वावलंबनाकडे जातो. त्यामुळे **शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळविण्याचे साधन नसून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे आणि समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे**, असा निष्कर्ष या विचारातून काढता येतो.

४.२ माझे तीन गुरु :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

१. प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजातील महान विचारवंत, समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, कायदेतज्ज्ञ आणि भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी भारतीय समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता, अज्ञान, विषमता आणि अन्याय यांविरुद्ध संघर्ष केला. शिक्षण, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय ही त्यांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

'माझे तीन गुरू' या विषयातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या तीन महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या विचारांचा आणि कार्याचा परिचय होतो. या लेखनातून त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीची दिशा आणि सामाजिक परिवर्तनाविषयीची भूमिका समजून घेता येते.

२. ‘माझे तीन गुरू’ या शीर्षकाचा अर्थ

‘गुरू’ म्हणजे केवळ शिक्षण देणारी व्यक्ती नव्हे, तर आपल्या जीवनाला योग्य दिशा देणारी, विचार समृद्ध करणारी आणि व्यक्तिमत्त्व घडविणारी व्यक्ती होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनात अनेक व्यक्ती, विचारवंत आणि ग्रंथ यांचे महत्त्व होते. त्यांच्या वैचारिक विकासात महात्मा बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा विशेष प्रभाव होता, असे त्यांनी आपल्या लेखनात नमूद केले आहे.

- **महात्मा बुद्ध** – प्रज्ञा, करुणा आणि समतेचा संदेश.
- **संत कबीर** – जातिभेद, कर्मकांड आणि सामाजिक दांभिकतेला विरोध.
- **महात्मा ज्योतिराव फुले** – शिक्षण, स्त्री-मुक्ती, सामाजिक समता आणि शूद्र-अतिशूद्रांच्या उद्धारासाठी संघर्ष.

या तीन व्यक्तींच्या विचारांतून बाबासाहेबांच्या सामाजिक आणि वैचारिक भूमिकेला महत्त्वाची दिशा मिळाली.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पहिले गुरू – महात्मा बुद्ध

महात्मा बुद्ध यांच्या विचारांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर खोल प्रभाव होता. बुद्धांनी मानवाला विवेकाने विचार करण्याची, दुःखाची कारणे समजून घेण्याची आणि करुणेने वागण्याची शिकवण दिली.

बुद्धांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **प्रज्ञा:** कोणतीही गोष्ट आंधळेपणाने स्वीकारण्याऐवजी

बुद्धांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **प्रज्ञा:** कोणतीही गोष्ट आंधळेपणाने स्वीकारण्याऐवजी विचारपूर्वक तिची सत्यता तपासावी.

2. **करुणा:** सर्व मानवांविषयी दया, सहानुभूती आणि माणुसकीची भावना ठेवावी.

3. **समता:** जन्माच्या आधारावर कोणालाही श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ समजू नये.

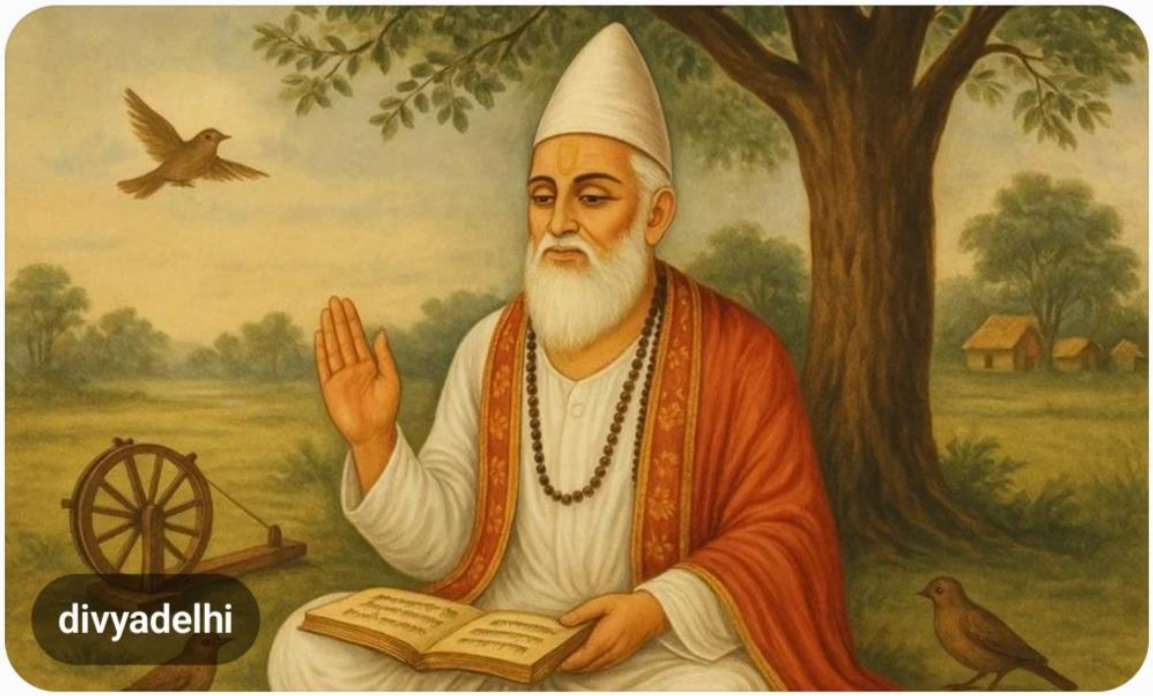
4. **विवेकवाद:** बुद्धांनी अनुभव, तर्क आणि विचार यांच्या आधारे सत्य समजून घेण्यावर भर दिला.

5. **अंधश्रद्धेला विरोध:** धार्मिक रूढी आणि कर्मकांड यांचे विवेकाच्या आधारे परीक्षण करावे.

6. **मानवी कल्याण:** मानवाचे दुःख दूर करणे आणि समाजात शांतता निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे.

बाबासाहेबांवरील प्रभाव : बुद्धांच्या विचारांतून बाबासाहेबांना समता, करुणा आणि विवेकाधिष्ठित जीवनदृष्टीचा आधार मिळाला. पुढे त्यांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार करून सामाजिक समता आणि मानवी प्रतिष्ठेचा संदेश दिला.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दुसरे गुरू – संत कबीर

संत कबीर हे मध्ययुगीन भारतातील निर्भीड संतकवी आणि समाजप्रबोधक होते. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणारे कर्मकांड, जातिभेद, धार्मिक अहंकार आणि सामाजिक

संत कबीर यांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **जातिभेदाला विरोध:** माणसाचे श्रेष्ठत्व त्याच्या जन्मावर नव्हे, तर त्याच्या गुणांवर आणि आचरणावर ठरते.

2. **मानवतावाद:** सर्व मानव समान असून प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे.

3. **कर्मकांडावर टीका:** केवळ बाह्य धार्मिक विधी करण्यापेक्षा मनाची शुद्धता आणि चांगले आचरण महत्त्वाचे आहे.

4. **धार्मिक एकात्मता:** हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील द्वेष दूर करून मानवतेचा स्वीकार करावा.

5. **निर्भीड विचार:** समाजातील चुकीच्या प्रथा आणि रूढींविरुद्ध स्पष्टपणे बोलावे.

6. **साधी आणि प्रभावी भाषा:** कबीरांनी लोकभाषेतील दोह्यांच्या माध्यमातून सामान्य लोकांपर्यंत आपले विचार पोहोचवले.

बाबासाहेबांवरील प्रभाव : कबीरांच्या विचारांतून बाबासाहेबांना जातिभेदविरोधी, मानवतावादी आणि निर्भीड विचारांची प्रेरणा मिळाली. सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी समाजातील रूढींचे चिकित्सक परीक्षण आवश्यक आहे, हा दृष्टिकोन त्यांच्या कार्याशी सुसंगत होता.

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तिसरे गुरू – महात्मा ज्योतिराव फुले

महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **शिक्षणाचा प्रसार:** शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. शिक्षणामुळे माणसाला स्वतःच्या हक्कांची जाणीव होते.

2. **स्त्रीशिक्षण:** स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला पाहिजे. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी कार्य केले.

3. **जातिव्यवस्थेला विरोध:** जन्मावर आधारित उच्च-नीचतेची भावना नष्ट झाली पाहिजे.

4. **शूद्र-अतिशूद्रांचे कल्याण:** वंचित आणि शोषित समाजघटकांना समान संधी आणि अधिकार मिळाले पाहिजेत.

5. **सामाजिक न्याय:** समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगता आले पाहिजे.

6. **सत्यशोधक दृष्टिकोन:** सामाजिक परंपरा आणि धार्मिक समजुतींचे परीक्षण करून सत्याचा शोध घेतला पाहिजे.

बाबासाहेबांवरील प्रभाव : महात्मा फुले यांच्या कार्यातून बाबासाहेबांना शिक्षण, सामाजिक समता आणि वंचितांच्या मुक्तीच्या लढ्याची प्रेरणा मिळाली. फुले यांनी सुरू केलेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या विचारांना बाबासाहेबांनी पुढे व्यापक वैचारिक आणि घटनात्मक दिशा दिली.

६. तिन्ही गुरूंच्या विचारांतील साम्य

गुरू	प्रमुख विचार	सामाजिक योगदान
महात्मा बुद्ध	प्रज्ञा, करुणा, समता	विवेकशील व मानवत जीवनदृष्टी
संत कबीर	मानवता, जातिभेदविरोध, निर्भीडता	धार्मिक दांभिकता आ विषमतेवर टीका
महात्मा ज्योतिराव फुले	शिक्षण, स्त्री-मुक्ती, सामाजिक न्याय	वंचितांच्या हक्कांसाठ शिक्षणप्रसारासाठी क

या तिन्ही गुरूंच्या विचारांमध्ये मानवाचे कल्याण, सामाजिक विषमतेला विरोध आणि विवेकशील जीवनदृष्टी ही समान सूत्रे आढळतात.

७. 'माझे तीन गुरू' या लेखनातील प्रबोधनात्मक विचार

बी.ए. तृतीय वर्षाच्या प्रबोधनात्मक मराठी साहित्याच्या अभ्यासासाठी पुढील मुद्दे महत्त्वाचे आहेत.

1. **विवेकवाद:** प्रत्येक गोष्टीचा स्वीकार विचारपूर्वक करावा.

2. **वैज्ञानिक दृष्टिकोन:** अंधश्रद्धा आणि अविवेकी समजुतींपेक्षा तर्क व पुराव्यांना महत्त्व द्यावे.

3. **समतेचा विचार:** जात, धर्म किंवा जन्म यांच्या आधारे भेदभाव करू नये.

4. **शिक्षणाचे महत्त्व:** शिक्षणामुळे सामाजिक जाणीव निर्माण होते आणि व्यक्तीला अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याचे बळ मिळते.

5. **मानवतावाद:** माणूस हा केंद्रस्थानी असला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपली पाहिजे.

6. **सामाजिक परिवर्तन:** समाजातील अन्यायकारक रूढी बदलण्यासाठी वैचारिक जागृती आणि कृती आवश्यक आहे.

7. **स्वाभिमान:** प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या मानवी प्रतिष्ठेची जाणीव ठेवून समान हक्कांसाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

८. या विषयाचे मराठी प्रबोधनात्मक साहित्यातील महत्त्व

प्रबोधनात्मक साहित्याचा मुख्य उद्देश समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अन्याय आणि विषमता दूर करून जनतेमध्ये जागृती निर्माण करणे हा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'माझे तीन गुरू' या विषयाच्या अभ्यासातून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

८. या विषयाचे मराठी प्रबोधनात्मक साहित्यातील महत्त्व

प्रबोधनात्मक साहित्याचा मुख्य उद्देश समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अन्याय आणि विषमता दूर करून जनतेमध्ये जागृती निर्माण करणे हा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'माझे तीन गुरू' या विषयाच्या अभ्यासातून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात.

- समाजसुधारकांच्या विचारांचा व्यक्तिमत्त्वावर होणारा प्रभाव समजतो.
- समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची जाणीव होते.
- जातिभेद आणि सामाजिक विषमता यांचे दुष्परिणाम लक्षात येतात.
- शिक्षण, विवेकवाद आणि मानवतावाद यांचे महत्त्व अधोरेखित होते.
- सामाजिक परिवर्तनासाठी विचार आणि कृती यांची सांगड घालण्याची प्रेरणा मिळते.

९. निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनात महात्मा बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांना महत्त्वाचे स्थान होते. बुद्धांकडून प्रज्ञा, करुणा आणि समतेची प्रेरणा; कबीरांकडून जातिभेदविरोधी आणि निर्भीड विचारांची प्रेरणा; तर फुले यांच्याकडून शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि वंचितांच्या मुक्तीची प्रेरणा मिळाली.

या तिन्ही गुरूंच्या विचारांचा अभ्यास केल्यामुळे बाबासाहेबांच्या सामाजिक आणि वैचारिक भूमिकेचे आकलन होते. **समताधिष्ठित, विवेकशील आणि मानवतावादी समाजनिर्मिती हा या विषयाचा मध्यवर्ती विचार आहे.**

५ . प्रबोधनात्मक किर्तन ,अग्रलेख व चरित्र

५.१ संत गाडगेबाबांचे कीर्तन (संपादन)

प्रबोधनात्मक कीर्तन : संत गाडगेबाबांचे कीर्तन

संत गाडगेबाबांचे कीर्तन हे केवळ धार्मिक मनोरंजन नसून **समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम** होते. त्यांनी कीर्तनातून अंधश्रद्धा, अस्वच्छता, जातिभेद, व्यसनाधीनता आणि कर्मकांड यांविरुद्ध जनजागृती केली.

१. कीर्तनाची वैशिष्ट्ये

- साधी, ग्रामीण आणि सर्वसामान्यांना समजणारी भाषा.
- विनोद, उदाहरणे, प्रश्नोत्तरे आणि दृष्टांतांचा वापर.
- धार्मिकतेपेक्षा **मानवसेवा आणि सामाजिक कर्तव्याला महत्त्व**.
- अंधश्रद्धेपेक्षा विवेक आणि विचार करण्याची प्रेरणा.
- स्वच्छता, शिक्षण आणि सामाजिक समानतेचा संदेश.

२. प्रमुख प्रबोधनात्मक संदेश

"देवळात देव शोधण्यापेक्षा माणसात देव शोधा" या विचारातून त्यांनी मानवतेचा संदेश दिला. भुकेल्याला अन्न, गरजूंना मदत आणि समाजाची सेवा हीच खरी भक्ती आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता.

३. सामाजिक प्रबोधन

गाडगेबाबांच्या कीर्तनातून त्यांनी लोकांना—

- **स्वच्छता राखा**
- **दारू व व्यसनांपासून दूर राहा**
- **मुलांना शिक्षण द्या**
- **जातिभेद दूर करा**
- **अंधश्रद्धा टाळा**
- **मानवतेची सेवा करा**

असा संदेश दिला.

संत गाडगेबाबांचे प्रबोधनात्मक कीर्तन

१. प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाच्या इतिहासात **संत गाडगेबाबांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे** आहे. गाडगेबाबांनी कीर्तन या पारंपरिक लोकमाध्यमाचा उपयोग करून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता, व्यसनाधीनता, जातिभेद, कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांच्याविरुद्ध जनजागृती केली.

त्यांचे कीर्तन हे केवळ **देवभक्ती किंवा धार्मिक उपदेशापुरते मर्यादित नव्हते**. त्यांच्या कीर्तनाचा केंद्रबिंदू होता—**माणूस, मानवता आणि समाजसेवा.**

---

२. गाडगेबाबांचा परिचय

संत गाडगेबाबा यांचे मूळ नाव **डेबूजी झिंगराजी जानोरकर** असे होते. त्यांनी अत्यंत साधे जीवन जगत समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांसाठी कार्य केले.

हातात झाडू घेऊन गावातील रस्ते आणि परिसर स्वच्छ करणे, लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देणे आणि त्यानंतर कीर्तनातून सामाजिक संदेश देणे ही त्यांच्या कार्याची वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धत होती.

त्यांच्या दृष्टीने **समाजसेवा हीच खरी ईश्वरसेवा** होती.

१२. गाडगेबाबांच्या कीर्तनातील प्रमुख मूल्ये

मूल्य	प्रबोधनात्मक संदेश
मानवता	माणसाची सेवा करा
समता	जातिभेद दूर करा
स्वच्छता	परिसर स्वच्छ ठेवा
शिक्षण	अज्ञान दूर करा
विवेक	अंधश्रद्धेपासून दूर राहा
व्यसनमुक्ती	व्यसनांचा त्याग करा
सेवा	समाजासाठी कार्य करा
बंधुता	सर्वांशी समानतेने वागा

१३. प्रबोधनात्मक साहित्याच्या दृष्टीने महत्त्व

गाडगेबाबांचे कीर्तन हे **लोकसाहित्य आणि प्रबोधनात्मक साहित्य यांच्या संगमाचे उदाहरण** आहे.

त्यांच्या कीर्तनात साहित्याचा उद्देश केवळ मनोरंजन नसून **समाजाला विचार करायला लावणे आणि परिवर्तनासाठी प्रेरित करणे** हा आहे.

त्यांच्या कीर्तनामुळे सामान्य माणसाला आपल्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करण्याची संधी मिळाली.

म्हणून गाडगेबाबांचे कीर्तन हे—

लोकमाध्यम + समाजप्रबोधन + मानवतावाद + विवेकवाद + कृतीशीलता

यांचा सुंदर मिलाफ आहे.

परीक्षेत उत्तर लिहिताना पुढील मुद्दे नक्की मांडावेत:

1. गाडगेबाबांचा परिचय.
2. कीर्तन हे त्यांच्या प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम.
3. लोकभाषेचा वापर.
4. अंधश्रद्धा व कर्मकांडाला विरोध.
5. स्वच्छतेचा संदेश.
6. शिक्षणाचे महत्त्व.
7. व्यसनमुक्ती.
8. जातिभेद व विषमतेला विरोध.
9. मानवसेवा आणि समता.
10. प्रत्यक्ष कृतीतून प्रबोधन.
11. कीर्तनाचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान.
12. निष्कर्ष.

“संत गाडगेबाबांनी कीर्तन या लोकमाध्यमाचा उपयोग समाजातील अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी केला. स्वच्छता, शिक्षण, विवेक, समता, व्यसनमुक्ती आणि मानवसेवा या मूल्यांचा त्यांनी प्रचार केला. त्यामुळे त्यांचे कीर्तन हे केवळ धार्मिक उपदेश न राहता समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी प्रबोधनात्मक माध्यम ठरले.”

संभाव्य प्रश्न :-

१. मराठी वैचारिक साहित्याच्या परंपरे त महात्मा फुले यांच्या हंटर कमिशन निवेदनात दिलेले योगदान सविस्तर स्पष्ट करा .

उत्तर :-मराठी साहित्याच्या दृष्टीने या निवेदनात ऐतिहासिक दस्तावेज न पाहता 19 व्या शतकातील प्रबोधनकारक वैचारिक तज्ञ आणि सामाजिक प्रबोधनाची चळवळ चळवळ साहित्यिक आणि तात्विक दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. प्रबोधन पर साहित्यातील स्पष्ट आणि वार्षिक वैशिष्ट्ये सांगायची झाली तर

१ .**वैचारिक गद्याचा पाया** :-महात्मा फुले ही निवेदन 19व्या शतकातील मराठी वैचारिक कथेचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे यामध्ये भावनिकतेपेक्षा तर्कशुद्ध वास्तवात आणि स्पष्ट वक्तेपणा दिसून येतो .

२ .**थेट आणि आक्रमक भाषा** :-ब्रिटिशांच्या चुकीच्या शैक्षणिक धोरणावर आणि उच्च वर्णी यांच्या मते मक्तेदारीवर प्रहार करताना महात्मा फुलेंनी अत्यंत धारदार पण तितकी संयुक्त आणि स्पष्ट भाषा वापरली .

३ .**साहित्याचा प्रबोधनात्मक हेतू काय** :-साहित्य केवळ करणुकीचे साहित्य नसून ते समाज परिवर्तनाची आणि उपेक्षितांच्या उताराचे माध्यम असले पाहिजे हा विचार या निवेदनातून स्पष्ट होतो .

झिरपता सिद्धांत :-झिरपता सिद्धांत म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार उच्च आणि मध्यमवर्गाला देऊन तिच्या मार्फत ते शिक्षण हळूहळू तळागालातील सामान्य जनतेपर्यंत झिरपत नेणे हा सिद्धांत प्रामुख्याने लॉर्ड मेकॉले 1835 मध्ये यांनी मांडला त्याला 1882 च्या हंटर कमिशनने पुन्हा तपासून त्यावर महत्त्वाचे आक्षेप आणि शिफारसी नोंदवल्या होत्या .

2. आमचे दोष आम्हाला कधी दिसू लागते?या लेखाचा सविस्तर आशय स्पष्ट करा .